

Culemborgse 'Voetnoten'

40

SCHULLEN

Onderduik in Culemborg

45

Culemborgse Voetnoot 2020-70

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

*Als de oorlog komt,
En als ik dan moet schuilen,
Mag ik dan bij jou?*

Claudia de Breij

VOORWOORD

75 jaar vrijheid! In 2020 keken we allemaal uit naar de viering ervan, met tal van mooie activiteiten in den lande. Het Elisabeth Weeshuis Museum zou aan de festiviteiten bijdragen met een tentoonstelling over de onderduik in Culemborg in de Tweede Wereldoorlog, getiteld *Schuilen – onderduik in Culemborg 40-45*. En zo geschiedde. De opening stond gepland voor 13 maart. Deze keer, door de overweldigende belangstelling, in de Lutherse Kerk.

Maar er ging een grote streep door de rekening. Door de coronapandemie moest de opening worden afgelast, ging het museum dicht en kon ook de randprogrammering niet doorgaan. We hadden zo gehoopt dat bij de opening onderduikgevers en onderduikers of hun nabestaanden elkaar weer zouden kunnen ontmoeten. Eerst werd nog gedacht aan uitstel, tot helaas duidelijk werd dat dat in dit geval afstel betekende.

Gelukkig was er nog de tentoonstelling, die van juni tot half december goed werd bezocht. Wat bezoekers zagen, was het resultaat van maanden onderzoek door gastconservator Roland van den Bergh

Een gedeelte van de tentoonstelling in het Elisabeth Weeshuis Museum.

en vele gesprekken met Culemborgers, die bereid waren hun herinneringen met ons te delen. Zo ontstond een overzicht van meer dan dertig onderduikplekken in de Lekstad met naar schatting ruim honderd geredde onderduikers. Vaak met een bijzonder verhaal. Drie onderduikplekken waren op de museumzolder nagebouwd.

Ik durf de vergelijking met het Anne Frankhuis wel aan. Natuurlijk ging het in het Culemborgse museum om reconstructies, terwijl het Achterhuis authentiek is. Maar een kijkje nemen in een schuilplek die op ware grootte is nagebouwd, in het besef dat die levens gered heeft, doet toch wel iets met je. En er is nog een belangrijk verschil met het Achterhuis. Terwijl de familie Frank daar permanent verbleef, woonden de Culemborgse onderduikers 'gewoon' in bij hun onderduikgevers. Bij onraad verscholen zij zich in een verstoppiek, die in het huis was ingebouwd. Selma van de Perre beschrijft het verstoppjen in *Mijn naam is Selma* zo mooi dat ik hier graag een kort fragment citeer.

'Antje keek voorzichtig vanachter de gordijnen naar buiten en zag een auto met mannen van de Sicherheitsdienst. Lies en ik vlogen naar Miens slaapkamer. Daar was een kleine opbergruimte boven de dubbele garderobekast. We haalden een plank weg en kropen in een holletje. Met opgetrokken knieën en onze hoofden op onze borst konden we er net in liggen, in foetushouding. De ruimte was heel smal. Gelukkig was ik klein en slank. Ik hield me helemaal stil en vertrok geen spier, ook al gingen mijn benen slapen en werd mijn nek zo stijf dat hij wel gebroken leek. Ik was echt verschrikkelijk bang.'

Zo moet het op de Culemborgse onderduikadressen ook geregeld zijn gegaan.

Nu is de tentoonstelling opgeruimd, maar wat een geluk dat deze Voetnoot kon worden gemaakt in samenwerking met het Genootschap Voet van Oudheusden. Dank voor het initiatief daartoe van de huidige directeur van het weeshuismuseum, Leonieke Terlouw. Zonder de slachtoffers te vergeten, is deze publicatie een blijvende ode aan de onderduikgevers, die zichzelf niet als helden zagen, maar het wel zijn!

Nicole Spaans, voormalig directeur Elisabeth Weeshuis Museum

ONDERDUIK IN CULEMBORG

Op 10 mei 1940 vallen Duitse troepen Nederland binnen. Tussen 10 en 14 mei voeren Duitse jachtvliegtuigen aanvallen uit op de Culemborgse luchtafweerbatterij bij de Bol. Bij de dreven vallen verschillende bommen, onder andere op Villa Sprokkelenburg, het plaatselijke hoofdkwartier van de Nederlandse strijdkrachten. Ook bij de spoorbrug

wordt gevochten. Twee granaten treffen het centrum van de stad. Er vallen slachtoffers. Na de daaropvolgende evacuatie van de stad op 14 mei en de capitulatie van Nederland op 15 mei 1940 wordt Culemborg een garnizoensplaats. Het is een opleidingsplaats voor infanterie-eenheden. Hierdoor verblijven er veel Duitse militairen in de stad, onder meer

Duitse militairen op de Markt in Culemborg in 1942. Beeld uit een Duitse propagandafilm. (Foto Ypma, Culemborg)

in het Seminarie en in diverse scholen. Ook krijgen burgers te maken met inkwartiering. Naarmate de bezetting vordert, wordt de Duitse onderdrukking feller. Net als elders in Nederland, duiken ook in Culemborg en

omgeving in de loop van de oorlog meer en meer mensen onder. In de Lekstad gebeurt dat letterlijk onder het oog van de Duitse militairen.

WIE DUIKEN ONDER?

De grootste groep is die van de Joodse medeburgers. Joden worden door de nazi's stelselmatig gediscrimineerd, uitgesloten en vanaf 15 juli 1942 in treinen vanuit kamp Westerbork naar 'werkkampen' in het oosten – in werkelijkheid vernietigingskampen – weggevoerd. Bijna driekwart van de Nederlandse Joden, 102.000 in getal, is door de nazi's vermoord. Dat is het hoogste percentage Joodse slachtoffers in West-Europa.

Dan is er een grote groep jonge mannen in de leeftijd tussen 18 en 35 jaar die vanaf mei 1943 wordt opgeroepen voor de 'Arbeitseinsatz'. Ook studenten die weigeren een eed van trouw aan het nationaalsocialisme te ondertekenen, wacht tewerkstelling in Duitsland. Zij duiken onder omdat ze niet in de Duitse oorlogsindustrie willen werken. Mensen die in verzet komen tegen de Duitse overheersing moeten voor langere of kortere

Ook in Culemborg wordt de Joodse bevolking stap voor stap de vrijheid ontnomen. (Beeldbank WO2-NIOD, Amsterdam)

tijd onderduiken. Geallieerde militairen die om verschillende redenen in bezet gebied belanden, zoeken een veilig heenkomen.

In Nederland zitten op het hoogtepunt van de onderduik, eind september 1944, zo'n 350.000 mensen ondergedoken.

ONDERZOEK IN CULEMBORG

Onderduiken speelt zich in de oorlog in het diepste geheim af. Na de oorlog praat men er weinig over. Nederland moet worden herbouwd en de blik is op de toekomst gericht. In 1995 verschijnt de publicatie *Culemborg '40-'45*, waarin het verloop van de oorlog in Culemborg is vastgelegd. Uiteraard wordt hierin ook een aantal onderduikadressen genoemd. Bij het onderzoek voor de tentoonstelling *Schuilen*, kwamen er toch weer veel nieuwe verhalen aan het licht, uit eerste, tweede, soms derde hand.

Zo rijst er een beeld op van een Culemborg dat op een flink aantal plekken zijn vervolgte medeburgers een kans biedt om zich voor de vijand te verbergen. Minimaal 100, maar waarschijnlijk meer Culemborgers én anderen overleven zo de oorlog.

Schuilplaats onder de vloer in Den Haag. Foto gemaakt door Ed van Wijk op 21 november 1944. (Nederlands Fotomuseum, Rotterdam)

DE ORGANISATIE VAN DE ONDERDUIK

Er komt nogal wat bij kijken om iemand succesvol ondergedoken te houden. Onderduikers hebben bij voorkeur een vervalst persoonsbewijs, ze moeten eten, ze hebben

soms medische zorg nodig en er moet een manier zijn om hen te waarschuwen als er gevaar dreigt.

Onderduikers in een schuilplaats ergens in Nederland. (D. Hofma/Beeldbank WO2-NIOD, Amsterdam)

LANDELIJKE ORGANISATIE VOOR HULP AAN ONDERDUIKERS

Vanaf de herfst van 1942, als de deportaties beginnen, wordt de hulp aan onderduikers steeds meer gecoördineerd door een min of meer landelijke organisatie die 'LO' ('Landelijke Organisatie') wordt genoemd. In het begin zijn er landelijke vergaderingen waar

onderduikadressen en bonkaarten worden uitgewisseld. De LO stuurt ook mensen op pad om overal het netwerk uit te breiden. Zo ook in Culemborg, waar Henk Vermeulen een betrouwbare en belangrijke contactpersoon is.

PERSOONSBEWIJZEN

Als een onderduiker toch op pad moet, heeft hij niets aan zijn eigen persoonsbewijs. Bij Joden staat er namelijk een grote J in afgedrukt zodat de bezetter de Joden op die manier snel kan opsporen. Er zijn dus vervalste persoonsbewijzen nodig. De Culemborgse

ambtenaar Anton den Hartog pakt dat heel slim aan. Hij bezoekt onderduikers met het toestel om vingerafdrukken af te kunnen nemen. Die werden vervolgens samen met de valse gegevens op echte, blanco persoonsbewijzen aangebracht.

In 1941 voeren de Duitsers het persoonsbewijs of 'Personalausweis' in. Iedereen vanaf 15 jaar moet zo'n document laten maken. Bij Joodse Nederlanders staat er een dikke hoofdletter J in gestempeld.

(Wim Holleman, Culemborg)

VOEDSELBONNEN

Voedsel kan alleen gekocht worden met speciale bonnen. Deze bonnen worden uitgereikt op het distributiekantoor. Eef Grisel pleegt op 22 september 1944 een 'overval' op het Culemborgse kantoor om bonnen voor onderduikers buit te maken. De kassier,

Jan van den Berg, is een vriend van hem. Hij geeft Eef de bonnen en laat zich opsluiten in de kluis. Maar ook directeur Koch schuift op grote schaal bonnen door. Verder zorgt smid Cees Heij, die bij de Ondergrondse zit, voor voedselbonnen voor onderduikers.

Diverse bonnen, onder andere voor voedsel en textiel. (Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

MEDISCHE ZORG

Artsen die klaarstaan om onderduikers te helpen zijn dokter Brouwer en dokter Bongaerts. Beiden hebben zelf ook voor kortere

of langere tijd onderduikers in huis, voordat die naar een ander adres gaan.

BERICHTEN VAN BUITEN

Veel onderduikers zitten volledig afgesloten van de buitenwereld op hun onderduikplek. Ze hebben geen idee hoe de oorlog verloopt en hopen op goede berichten. Ook slaat soms de verveling toe. Betrouwbaar bezoek is daarom zeer welkom. Cees van

Os bezoekt regelmatig de ondergedoken Joodse familie Gans op de Triosingel. Hij brengt voedselbonnen mee en berichten uit Engeland, die hij via een verborgen radio gehoord heeft.

DE ONDERDUIK- ADRESSEN IN EN ROND CULEMBORG

1 Tollenstraat 28

Onderduikgever: De familie Van der Linden

Onderduikers: Een onbekend aantal tijdelijke onderduikers, waaronder studenten Leo Lamers en Jouke de Boer.

Jouke de Boer is een student uit een groep van vier die in 1943 naar de Betuwe komt om een netwerk van het verzet, de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (de 'LO') uit te breiden. Jouke verblijft in de Tollenstraat. Dankzij zijn vervalste persoonsbewijs kan hij zich vrijelijk in de omgeving bewegen.

Dat geldt ook voor Leo Lamers, die Henk Vermeulen opvolgt als districtsleider voor de LO, nadat deze is gearresteerd. In de Tollenstraat overnachten ook vaak koeriersters van het verzet die berichten van en naar Utrecht brengen. Lenie van der Linden is koerierster en tevens verloofde van Jouke.

Jouke de Boer is op 13 juni 1944 gearresteerd in Amsterdam. Bij een bombardement op concentratiekamp Oraniënburg komt hij om het leven.

2 Tollenstraat 16

Onderduikgever: Drogist Gerrit Campagne

Onderduikers: Een onbekend aantal onderduikers.

Gerrit Campagne verspreidt als verzetsman illegale lectuur, nieuwsberichten van de Engelse radio en brengt bonkaarten rond. Hij maakt deel uit van de groep die regelmatig vergadert in het huis van de familie Van der Linden in de Tollenstraat. Niet bekend is welke onderduikers bij hem zitten.

De Duitsers plaatsen allerlei verdedigingswerken in de stad, zoals hier bij het Klein Seminarie in de Ridderstraat. (Foto Ypma, Culemborg)

3 Goilberdingerstraat 1

Onderduikgever: Tandarts Backer

Onderduiker: Mevrouw Gramberg

De vrouw van generaal-majoor H. Gramberg zou vier jaar lang op de zolder van dit adres hebben gewoond. Ooggetuige Dam Backer, toen nog een kleuter, noemt haar 'oma'. Volgens hem zijn de Duitsers naar haar op zoek, omdat haar man, oud-generaal van het KNIL (Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger), inmiddels een plaatselijk commandant is van de BS (de Binnenlandse Strijdkrachten, een bundeling van verzetsgroepen). De vrouw is Javaanse. Ondanks het feit dat er ook Duitse officieren zitten ingekwartierd wordt ze niet ontdekt.

Twee dagen voor de bevrijding wordt ze verraden. Vader Backer brengt haar, voor ze opgepakt kan worden, naar de overkant van de straat bij de gebroeders Van Rijn (onderduikadres 5).

4 Goilberdingerstraat 15

Onderduikgever: Dokter Brouwer

Onderduikers: Een onbekend aantal tijdelijke onderduikers.

De dochter van dokter Brouwer bevestigt dat dit een doorgangshuis is, waar vele onderduikers hebben gezeten: 'Alle vijf slaapkamers waren overvol bezet.' Op de begane grond is er een verstopplek in de vier bedsteden. 'Namen werden nooit genoemd. Als kind kon je maar beter zo min mogelijk weten.'

Via een poort in de tuin is er toegang tot de melkfabriek. Daar hangen witte jassen klaar. In geval van nood kunnen de onderduikers door de tuin de fabriek in vluchten, een jas aantrekken en doen alsof ze er werken.

5 Goilberdingerstraat 2

Onderduikgever: De gebroeders Van Rijn

Onderduikers: Drie Engelse piloten en gedurende twee dagen ook mevrouw Gramberg.

De gebroeders Van Rijn hebben hun smederij tegenover het huis waar Mevrouw Gramberg zit ondergedoken. Zelf hebben ze Engelse piloten in huis. De beide burens weten dat niet van elkaar. Mevrouw Gramberg wordt vlak voor de bevrijding verraden en verhuist op goed geluk naar de gebroeders Van Rijn. Pas na de bevrijding komen ook de drie piloten te voorschijn.

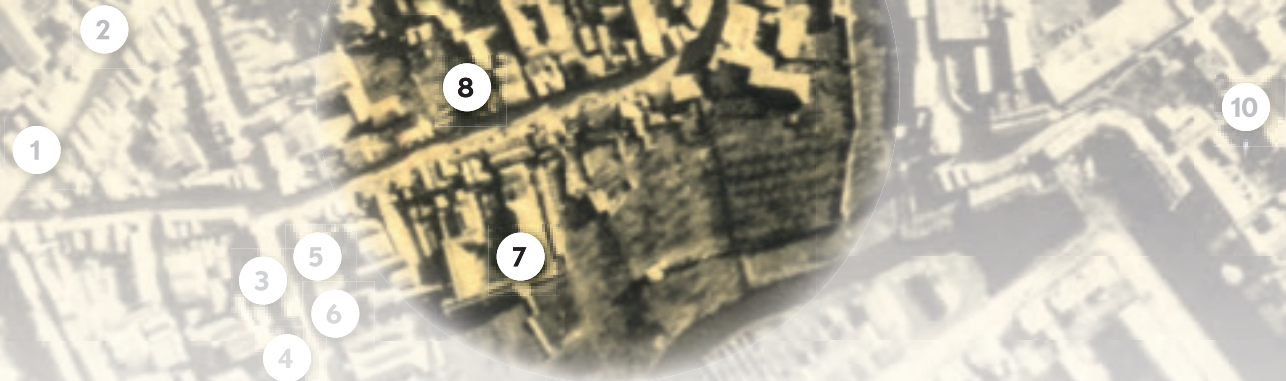
6 Goilberdingerstraat 6

Onderduikgever: Mevrouw Van der Poel

Onderduiker: Een onbekend aantal onderduikers.

Dit adres is een doorgangshuis waar onderduikers na enkele dagen tot weken weer vertrekken. In hetzelfde grote huis zitten tegelijkertijd ook Duitse soldaten ingekwartierd. Boven op zolder slapen onderduikers in bedsteden met gordijntjes. Bij gevaar verstoppen ze zich in de schouw. Er is een wand van stijf karton, beplakt met behang die voor de schouw wordt geschoven. Daarvoor wordt vervolgens een antieke buikkast gezet. Dokter Brouwer zorgt ervoor dat de zogenaamd ziekelijke 'opoe Poel' een extra halve mud cokes krijgt. Ook Dokter Bongaerts verleent hier de helpende hand.

In de beginperiode van de bezetting proberen de Duitsers nog op een positieve manier vrijwilligers te werven voor werk in Duistland. (Beeldbank WO2-NIOD, Amsterdam)

7 Herenstraat 29

Onderduikgever: Onbekend, mogelijk de protectoren van het weeshuis.

Onderduiker: Ko van Kuik

De broer van Ko van Kuik wordt opgepakt om te werk te worden gesteld in Duitsland. Dat is voor Ko reden om een veilige plek te zoeken. Hij vindt die in de tuin van het weeshuis. Waarschijnlijk verblijft hij in een van de kassen of schuren.

8 Herenstraat 28

Onderduikgever: De familie Van Hazendonk

Onderduikers: Drie Italiaanse krijgsgevangenen, bekend onder de namen Beppie, Bruno en Jozef.

De drie Italianen zijn te werk gesteld in het Duitse leger en vervolgens gedeserteerd. Ze zitten eerst ondergedoken bij bakker Andries Peek in Everdingen. Tijdens een razzia verbergt Peek de jongens in zijn broodkar en levert ze af bij de Van Hazendonks, die een kruidenierswinkeltje runnen. Het plan is om hen later weer op te halen. Dat gebeurt niet. De Italianen zitten er maar liefst drie jaar ondergedoken.

Tijdens de hongerwinter van 1944 op 1945 is er in de meeste huishoudens nauwelijks brandstof om de kachel te laten branden. Daarom produceert de Culemborgse fabrikant Gispén een klein, cilindervormig kacheltje dat al snel de bijnaam 'lilliputkachel' krijgt. Dit kacheltje kan zuinig gestookt worden met een kleine hoeveelheid hout of kolen. Het moet geplaatst worden op de gewone, niet brandende, kachel waarvan de deksel is verwijderd. Zo kunnen de rookgassen uit het kleine kacheltje omlaag en via de grote kachel door de schoorsteen naar buiten. Het kacheltje geeft warmte en er kan op worden gekookt. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

9 Markt 13

Onderduikgevers: Wollebrand Prins en Johanna Alida Meijer

Onderduiker: hun zoon Bart

Bart Prins is in Duitsland te werk gesteld en wil er vanwege de aanhoudende bombardementen weg. Tijdens een weekendverlof ziet hij kans om op 5 november 1943 naar Nederland terug te keren. Hij duikt onder bij zijn ouders die ook Haagse evacués in huis hebben. Op zijn kamer wordt een schuilplaats gemaakt onder het schuine dak. 'Het was een getimmer van belang,' schrijft zijn moeder later in haar dagboek. Aan de evacués wordt verteld dat er een schoorsteen wordt gebouwd.

Via een knopje in de gang kan Bart met een belletje op zijn kamer gewaarschuwd worden als er onraad is. 'Soms verdween Bart dan in zijn schuilplaats als ik Duitsers de gang in zag komen.' Kerst en Oudjaar vieren de ouders samen met de gasten, terwijl Bart boven ligt: 'Met zijn oor op de grond om onze gesprekken te volgen.'

Als de situatie voor Bart na een half jaar ondraaglijk wordt, weet men via de burgemeester van Berkenwoude een nieuwe plek voor hem te regelen. Hij krijgt valse papieren, zodat het lijkt alsof hij noodzakelijk werk doet voor de Duitse 'Wehrmacht'.

10 Hoek Papesteeg/Prijssestraat

Onderduikgever: Mevrouw M.W. Hennekes-van Haaren

Onderduiker: haar man

De heer Hennekes is tijdens zijn verlof van arbeid in Duitsland ondergedoken op de zolder van zijn eigen huis. Hij weigert nog terug te gaan. In december 1944 komen de onderduikers van Triosingel 24 (onderduikadres 14) op dit adres kerst vieren. Een riskante onderneming. Weggedoken achter muts en shawl komen ze een voor een over. 'De mooiste Kerstmis die ik ooit mee heb mogen maken,' zegt Mevrouw Hennekes-Van Haaren naderhand.

11 Rietveldseweg 10

Onderduikgever: Nita Streef

Onderduiker: haar broer Sjenk

Sjenk Streef wordt opgeroepen voor de 'Arbeitseinsatz' en duikt onder. Eerst op zolder bij de burens, de familie Huigen. Maar daar worden, zoals op veel plekken, Duitsers ingekwartierd. Drie weilanden verderop verdwijnt hij voor twee en een half jaar in een schuur.

Zijn zus Nita, in het begin van de oorlog 13 jaar oud, brengt hem elke avond een pan-netje met eten. Ook weet zij de Duitsers als ze aanbellen op zoek naar Sjenk listig met een leugen weg te sturen. Haar vader en een andere broer zitten elders ondergedoken. Alle drie overleven de oorlog.

Het verzet roept op om de 'Arbeitseinsatz' te ontlopen.

(Rob Korpershoek/Beeldbank WO2-NIOD, Amsterdam)

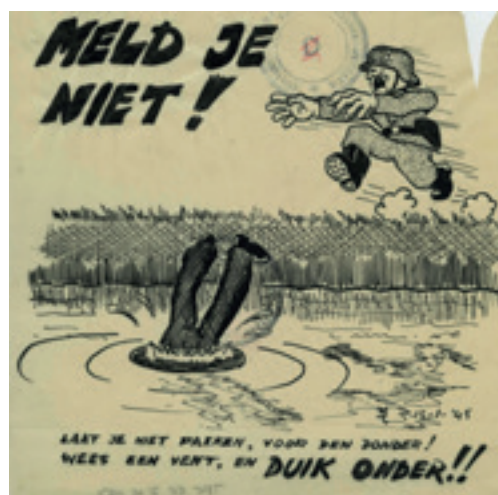

12 Bradaal 49, School in 't Veld

Onderduikgever: Onderwijzer A.A. van Bommel

Onderduikers: verzetslieden, piloten en Joden.

In de School in 't Veld zijn bijeenkomsten van leden van het verzet, er zitten onderduikers en er liggen explosieven opgeslagen. Van dit onderduikadres was in de tentoonstelling de verstopplek nagebouwd. Meer informatie is te vinden op de volgende pagina's.

BRADAAL 49

Vier muurkasten met de ruggen tegen elkaar verdeeld over vier kamers. In een van de kasten kan de kledingroede er met één beweging uit en kan men via een luik bovenop de kasten komen. Daar is plek voor minstens vier personen.

Dat is de ingenieuze schuilplaats in de woning van onderwijzer A.A. van Bommel naast de School in 't Veld aan de Bradaal. Bij Van Bommel zitten gedurende de oorlog veel onderduikers: verzetslieden, piloten en ook Joden.

De namen van deze mensen hebben we niet kunnen achterhalen. Het huis is vooral een doorgangshuis met zijn gunstige ligging aan de weg tussen Utrecht en Den Bosch. Mevrouw Van Bommel vertelt in een ouder interview dat Joodse mensen er hoogstens zes weken zitten en dan doorgaan naar een dokter in Schoonrewoerd of een dominee in Zijderveld.

Van Bommel heeft nauwe contacten met de KP ('Knokploeg', de verzetsorganisatie opgericht door de LO). De explosieven voor de aanslag op de spoorlijn van 9 november 1944 zijn hier ondergebracht.

De christelijke school aan de Bradaal, gesticht in 1903. (Garagebedrijf De Leeuw, Culemborg)

DE BARONNEN

Een bijzonder verhaal is dat van de baronnen Otto en Barthold van Verschuer. Het is 5 september 1944, Dolle Dinsdag. De geallieerden rukken op en er doen geruchten de ronde dat Nederland nu elk moment bevrijd kan worden. Vlaggen gaan uit, mensen dansen op straat, Duitsers en NSB'ers slaan op de vlucht.

Op landgoed Mariënwaerd in Beesd worden door het verzet drie NSB'ers afgeleverd. Of de familie Van Verschuer die wil vasthouden tot de bevrijders arriveren. De familie heeft al aan verschillende onderduikers onderdak verleend, waarvan er zes door een van de NSB'ers zijn verraden. Graag houdt men hen in de kelder vast. Twee NSB'ers weten echter te ontsnappen. Bovendien blijkt dat de bevrijders nog op zich laten wachten.

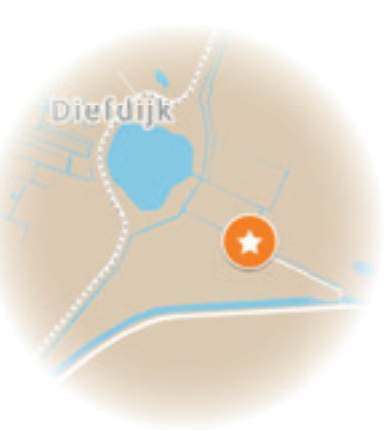
De baron vreest voor hemzelf en zijn gezin en slaat op de vlucht. Twee zonen, Otto en Barthold, duiken na adressen in Rumpst en Heukelum vanaf januari 1945 onder bij schoolhoofd Van Bommel in het Culemborgse Veld.

Dan worden er ook nog twee Duitse soldaten ingekwartierd die een brug in de weg moeten bewaken. De twee jongens doen alsof ze zonen zijn van het schoolhoofd. Barthold noteert later: 'Gelukkig waren het nogal brave soldaten die zich niet met politiek bezig hielden.'

's Nachts horen ze V1's, vliegende bommen, overkomen en soms ook neerkomen. De baronnen zitten hier tot aan de bevrijding ondergedoken.

Reconstructie van de verstoppelplek op Bradaal 49.
(Elisabeth Weeshuismuseum, Culemborg)

13 Molenkade 3

Onderduikgever: Bastiaan van Zanten

Onderduikers: Een onbekend aantal onderduikers.

Bij Bastiaan van Zanten zitten jongemannen uit Leerdam ondergedoken om niet te worden weggevoerd voor de 'Arbeitseinsatz'. Bastiaan heeft een huis aan een waterloop waarbij er deels onder het huis een aanlegplaats is voor boten. Deze aanlegplaats is afgetimmerd en weggewerkt en dient als schuilplaats in geval van een razzia. Zijn buurmeisje Emmigje Verwolf weet van de onderduikers, maar er wordt niet over gesproken. Ook na de oorlog niet.

14 Triosingel 24

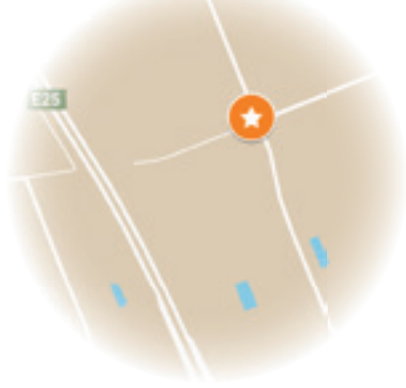
Onderduikgever: Mevrouw A. van der Heiden-van Haaren

Onderduikers: Maurits Gans, Riek van Gelder en Hannie Gans

Belastingontvanger Maurits Gans is Joods. Samen met zijn tweede vrouw en dochter zitten ze gedurende een groot gedeelte van de oorlog op de zolder van dit huis aan de Triosingel. Overdag naar beneden komen kan niet, omdat men hen dan vanaf de straat zou kunnen zien.

Salomon en Henri Gans, de twee zoons van Maurits, zitten ondergedoken in Bennekom. Zij worden verraden en zijn op 31 mei 1944 in Auschwitz vermoord.

Op 7 mei 1945 meldt de Veldploeg zich in de stad. Links vooraan Daam van Dijk. (Foto Ypma, Culemborg)

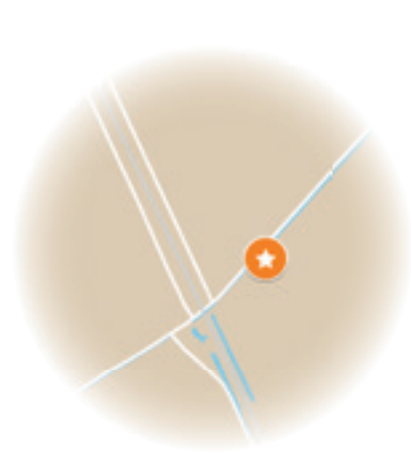
15 Achtersteeg (nu: hoek Daam van Dijkweg/Kooiweg-Oost)

Onderduikgever: Daam van Dijk

Onderduikers: Engelse en Amerikaanse militairen, Joden.

Daam van Dijk woont in het 'Beesdsche Veld' en is jachtopziener voor de familie Dresselhuijs uit Culemborg. Zijn houten huis genaamd 't Jachthuijs' herbergt vele onderduikers. Zelfs zou er een Joodse baby zijn geboren.

Daam van Dijk is een verzetsman en leider van de 'Veldploeg' van de Culemborgse KP (Knokploeg). Zijn huis fungeert als doorgangshuis en is een broedplaats van verzet. Na de oorlog ontvangt hij als dank voor zijn verzetsdaden oorkonden van de Amerikaanse generaal Eisenhower, de Britse premier Churchill en van Prins Bernhard. De weg waar hij woonde, wordt in 1963 naar hem vernoemd.

16 Trichtsekade 3

Onderduikgever: Lodewijk en Bertha Kalden

Onderduikers: Carla Ossendrijver, Harry Waas en vier jongemannen.

Carla is een Joods meisje van 6 jaar oud. Ze komt vanuit Utrecht in het grote gezin Kalden terecht. Haar ouders duiken elders onder. Men doet voorkomen dat zij een familielid uit Rotterdam is. Carla zal drie jaar bij de familie Kalden blijven. Ze heeft een moeilijke tijd, maar overleeft de oorlog. Na de bevrijding heeft ze de grootste moeite haar ouders te herkennen. Volgens Coba Kalden, een dochter, gaat Carla bij alle burenlangs om te vertellen dat ze een Joods meisje is dat drie jaar bij hun burenh heeft ondergedoken gezeten.

Harry Waas is een Joods jongetje dat er zes weken zit. Daarna verhuist hij weer naar een ander adres. Harry bezoekt na de oorlog de familie om hen te bedanken voor hun hulp. Marinus Kalden en drie andere mannen uit de buurt duiken na een oproep voor de 'Arbeitseinsatz' onder in een schuur verderop in de grienden.

23

22

17

17 Hoek Zalenstraat/Nieuwstraat

Onderduikgever: Chris Verkerk

Onderduikers: Een onbekend aantal geallieerde militairen (waarschijnlijk piloten van gecrashte vliegtuigen) en een onbekend aantal studenten.

De militairen zitten in vijandelijk gebied en de studenten duiken onder om te ontkomen aan dwangarbeid in Duitsland.

Ooggetuige is dochter Tiny Vogtländer-Verkerk. Ze is dan een kind van rond de tien jaar oud. Haar ouders houden haar zover mogelijk bij deze activiteiten weg. Wel brengt ze met haar moeder bonboekjes naar Joodse families. Haar ouders spreken er na de oorlog nooit over.

Haar moeder is een zus van Rinus Dubeldam die schuin tegenover woont. Ook hij heeft onderduikers. Of ze het van elkaar weten, is niet bekend.

Op de bovenverdieping is er een luik onder het zeil op de vloer. Bij onraad vluchten de onderduikers naar boven en kunnen via het luik in de naast gelegen meubelfabriek 'Pla-neet' komen. Daarvan is meermalen gebruik gemaakt. Er is nooit iemand opgepakt.

18

19

18 Voorkoopstraat (nu: Weithusen)

Onderduikgever: Marie Neeltje Verkerk

Onderduiker: Hans van Zoelen

Hans is in 1943 op verlof thuis van tewerkstelling in Duitsland. Hij weigert om terug te keren en duikt onder in een schuur waar zijn vader, die groenteboer is, zijn paard en kar stalt. In de schuur is tuingereedschap aanwezig, zodat hij een groentetuin kan onderhouden.

Ook is hij vaak thuis aan de Prijssestraat 60. Daar ontsnapt hij op tijd via de achterdeur als de Duitsers hem komen zoeken. Zijn persoonsbewijs ligt nog op tafel, maar zijn vrouw weet dat snel stiekem onder het tapijt weg te werken.

19 Voorkoopstraat 4

Onderduikgever: De familie Geurts

Onderduikers: Een wisselend aantal jonge mannen.

Bij de boerderij van de familie Geurts zitten in de hooischaar op verschillende momenten rond de 11 onderduikers. Het zijn jongemannen uit de stad die dreigen te worden te werk gesteld in Duitsland. Bij gevaar worden ze via de achterkant van het erf naar de Smalriemseweg geleid, zodat ze niet gevonden worden.

20 Een boerderij in Maurik

Onderduikgever: De familie Van der Worp

Onderduiker: Karel Seckl

Karel is Joods. Hij heeft een manufacturenzaak op de Oude Vismarkt in Culemborg. Mevrouw M. Verwoerd-Van der Worp van de slagerij (anno 2021 is dat slagerij De Bruin op de hoek van de Kattenstraat en de Tollenstraat) zorgt ervoor dat Karel kan onderduiken bij familie in Maurik. Daar zitten meer Joden. Ze kunnen zich er redelijk vrij bewegen en bijvoorbeeld meewerken op het land. Bij gevaar verstoppelen ze zich in een oude schuif.

Aanwervingsbevestiging van Hans van Zoelen.
Hij dook onder in een schuur aan de Voorkoopstraat, nadat hij op verlof thuis was van tewerkstelling in Duitsland. (Wim Holleman, Culemborg)

Deze luchtfoto is op 2 maart 1945 gemaakt
door de Engelse piloot Hughes. De nummers
markeren de onderduikadressen.
(Wageningen University & Research)

20

21

31

18

19

16

25

26

24

23

22

17

10

14

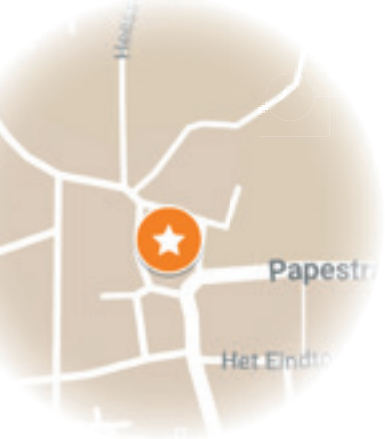

11

12

13

15

21 De kerktoren van Lienden

Onderduikgever: Onbekend, mogelijk het kerkbestuur, de dominee of de koster.

Onderduiker: Louis de Beer

Louis is Joods. Hij woont op de Markt in Culemborg. Hij duikt eerst onder in Deventer en zit volgens Piet Beltjes later een tijdlang in de kerktoren van Lienden. Ook zou hij daarvoor en/of daarna bij een boer hebben gezeten. De moeder van Louis de Beer wordt uit het Algemene Ziekenhuis aan de Dokter Hockesingel weggevoerd en later vermoord in het concentratiekamp Sobibor.

Estherrol (Papier, eind 19e-begin 20e eeuw). Tijdens het Poerimfeest wordt in synagoge het verhaal van Esther voorgelezen. Esther, de Joodse vrouw van de Perzische Koning Ahasverus, kon voorkomen dat de kwade geest Haman het joodse volk vernietigde. In tegenstelling tot de andere boeken van de Tenach (de Joodse Bijbel) zijn Estherrollen vaak rijk geïllustreerd. Dat is bij deze rol niet het geval.

De hier afgebeelde Estherrol is een schenking uit de synagoge door koster Louis de Beer, omstreeks 1940. Sinds 2013 in langdurige bruikleen van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. (Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

22 Hoek Kloosterstraat/ Nieuwstraat

Onderduikgever: Nico van der Veer

Onderduikers: Zes geallieerde militairen.

De vier Engelsen en twee Amerikanen zijn bij militaire operaties in vijandelijk gebied terecht gekomen. Ze zitten ondergedoken bij Nico van der Veer, maar als die inkwartiering van Duitse soldaten krijgt, worden de militairen verplaatst. Een aantal vertrekt naar de overkant van de straat en duikt onder bij Rinus Dubbeldam (onderduikadres 23). De verzetsgroep van Jo van Koeverden uit Buren brengt de soldaten uiteindelijk over de Waal naar het bevrijde Zuiden. Een eerste 'crossing' mislukt, waardoor de militairen nog weken moeten onderduiken bij Van der Veer. Later lukt het wel hen veilig over de rivier te krijgen.

23 Hoek Kloosterstraat/ Nieuwstraat

Onderduikgever: Rinus Dubbeldam

Onderduikers: Zes geallieerde militairen en een onbekend aantal jongemannen.

De militairen zitten er een poos totdat ze door de verzetsgroep van Jo van Koeverden de Waal worden overgezet naar bevrijd gebied. Luitenant Michael Dauncey en majoor Gordon Cunningham zitten in afwachting daarvan 's avonds bij Dubbeldam te kaarten. Ze leren zijn tweejarige dochtertje Engelse woordjes. Het meisje loopt die op straat na te zeggen: 'Bye, bye, thank you!' Een levensgevaarlijke situatie. Bij toeval hangt er juist op het huis van Dubbeldam een plakkaat waarop de Duitsers aangeven dat op hulp aan de geallieerden de kogel staat. Het loopt gelukkig goed af.

Dubbeldam verleent ook een onbekend aantal mannen onderduik die zich onttrekken aan de 'Arbeitseinsatz'. 'We hebben er wel eens acht in huis gehad', zo herinnert hij zich.

24 Zandstraat 23

Onderduikgever: De familie Heij

Onderduikers: Elie van Spier, echtpaar Bob en Martha Scholte, echtpaar Wijntje en juf-frouw Wijnbergen.

De onderduikers zijn allen Joods. De familie Heij is daarnaast goed bevriend met de burens, de familie Van Spier.

Van dit onderduikadres was in de tentoonstelling de verstopplek nagebouwd. Meer informatie over deze plek is te lezen op de volgende pagina's.

ZANDSTRAAT 23

De verstopplek op dit adres heeft onderduikers letterlijk het leven gered. Naast de schoorsteen is een extra wand gebouwd, waarachter zich een geheime ruimte bevond. Aan de linkerkant is er een valse wand die opengeduwde kan worden, zodat men zich achter de schoorsteen kan verbergen.

Deze plek bevindt zich in de oorlog boven de smederij van de familie Heij aan de Zandstraat 23. Marius Heij en zijn vrouw Sien van Arnhem verlenen aan veel onderduikers onderdak.

Buurjongen Eli, de zoon van slager Van Spier, zit hier ruim twee jaar ondergedoken, omdat hij Joods is. Eerst zit ook zijn zus Sientje daar, maar die verblijft later bij juffrouw Kap aan

de Kleine Kerkstraat, waar ook de ouders van Eli en Sientje zitten.

Slagersvrouw Sien van Spier is goed bevriend met juffrouw Kap. Er wordt over en weer informatie uitgewisseld. Na het vertrek van Sientje van Spier duikt de Joodse onderwijzeres juffrouw Wijnbergen onder bij de familie Heij.

Een bron vermeldt dat de Joodse echtparen Wijntje en Scholte een paar maanden bij Heij ondergedoken zijn. De Wijntjes hebben hun bontzaak aan Gedempte Oude Gracht in Haarlem moeten achterlaten. De bekende zanger Bob Scholte verblijft samen met zijn vrouw Martha ook een poos bij Heij. Zij zou boven voor het raam haar haren hebben gebleekt. Buren zien dat, waardoor het stel onmiddellijk moet vertrekken.

De kinderen van de smid, Hansje en Cees, weten niet dat er onderduikers op zolder zitten. Die lopen weliswaar op kousenvoeten, maar de kinderen horen wel eens gestommel en vragen dan wat dat is. Sien zegt dan: 'O, dat zijn vogels in de dakgoot.'

Eten en melk voor hun onderduikers halen Marius en Sien Heij onder andere bij boer Bram Borgstein aan de Goilbedingerdijk.

DE OVERVALWAGEN KWAM VOOR EEN ANDER

Op 31 juli 1944 is er een inval. Gelukkig is de familie Heij op tijd gewaarschuwd. De onderduikers verbergen zich op zolder in de schuilplaats bij de schoorsteen. Een angstig moment. Maar de Duitsers zijn niet op zoek naar onderduikers. Ze komen voor de vader van Marius, Cees Heij. Die woont naast de smederij, boven de winkel. Samen met zijn neef Henk Vermeulen zit hij in het verzet en regelt onder meer voedselbonnen voor onderduikers.

Als de Duitsers Cees hebben ingerekend maar geen verborgen wapens kunnen vinden, zoeken ze niet verder. De onderduikers halen opgelucht adem. Voor Cees Heij en Henk Vermeulen en hun families breekt echter een nachtmerrie aan.

Henk Vermeulen, die in Culemborg vanaf 1943 de hulp aan onderduikers coördineert, komt samen met Cees Heij in de Arnhemse koepelgevangenis terecht. Henk wordt daar in het bijzijn van Cees verhoord en vreselijk gemarteld. De bedoeling is dat één van beiden dan gaat praten. Ze laten echter niets los. Na de verhoren wacht Henk deportatie naar kamp Oraniënburg. Daar overlijdt hij. Cees komt vrij – maar hij zal nooit meer de oude worden.

Reconstructie van de verstoppiek op Zandstraat 23.
(Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

23

22

25 Zandstraat 22

Onderduikgevers: De familie Van Gelderen

Onderduiker: Een familielid van ongeveer twee jaar oud.

Heel kort is bij de Joodse familie Van Gelderen een peuter ondergebracht. Het net rond de Joden begint zich steeds meer te sluiten en men denkt dat dit kind, van wie we de naam niet weten, hier veilig is. De familie Kalden van de Trichtsekade (onderduikadres 16) is goed bevriend met de Van Gelderens en stelt voor het kind op te nemen. Moeder Van Gelderen stelt dat nog even uit, 'Want het is zo'n lief kind.'

Maar dan is het te laat. In 1942 wordt de familie Van Gelderen opgepakt. Coba Brouwer-Kalden vertelt dat de Duitsers haar oudere zus Eeltje, die kennelijk op het moment van de inval aanwezig is, dwingen om het kind naar Amsterdam te brengen. Zo niet dan wordt ze zelf ook gearresteerd. Bovendien vreest men dat dan bij de Kaldens ook huiszoeking volgt.

Eeltje kan niet anders dan het kind wegbrengen. Het is niet bekend of het kind de oorlog heeft overleefd.

26 Zandstraat 20

Onderduikgever: Bakker Verheijde

Onderduikers: Engelse piloten.

De piloten zijn gestrand in bezet gebied. Ze worden met hulp van de Culemborgse Knokploeg onder leiding van Bernard Veen via de Biesbosch naar het zuiden gebracht.

Coba Kalden herinnert zich: 'Soms kwam Liesje van Gelderen, negen jaar, uit de Zandstraat bij ons spelen. Ze was heel trots op haar poppenwagen. Begin oktober 1942 wordt het gezin weggehaald. Liesje liet haar poppenwagen bij ons achter. "Als ik terugkom, haal ik 'm weer op", zei ze. Liesje is nooit meer teruggekomen.' Elise (Liesje) van Gelderen werd op 2 november 1942 vermoord in Auschwitz.

Op de foto een poppenwagen uit het midden van de 20e eeuw. Het is niet die uit het verhaal.

(Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

27 Grote Kerkstraat 4 (Grote of Sint-Barbarakerk)

Onderduikgever: Koster Job Deenik
Onderduikers: De familie Grootkerk en Gerard en Co Deenik, Bertus Blommers en Co van Willigenburg.

Vanaf oktober 1942 wordt de dreiging dat de Duitsers huiszoeking komen doen en Joden deporteren steeds groter. Culemborgers die bij de gemeente werken, zoals H.M. Schoonebeek, krijgen informatie over komende invalen en kunnen sommige families waarschuwen. Koster Job Deenik laat op zo'n moment het gezin van Hartog Grootkerk schuilen achter het orgel in de Barbarakerk. Later besluit de familie gehoor te geven aan een oproep van de bezetter om zich in Amsterdam te melden. Ze verblijven enige tijd in het kamp Theresiënstadt maar overleven de oorlog. De laatste drie maanden van de oorlog schuilen Jobs beide zonen Gerard en Co, samen met Co's vriend Bertus Blommers en neef Co van Willigenburg uit Zeist, op de zolder boven de consistorie. Ze zijn alle vier opgeroepen voor de 'Arbeitseinsatz'. In de kosterij zit, verborgen achter het kleed van de kapstok, een gat in de muur. Daardoor kunnen ze in een opslagruimte van de kerk komen en vandaar naar de zolder boven de consistorie.

28 Markt 24

Onderduikgever: Lien Boldingh
Onderduiker: Joost Verheus (alias Arnold Buurman) samen met zijn vrouw.

Joost Verheus komt als verzetsman vanuit Utrecht naar Culemborg. Hij vindt onderdak bij boekhandelaar Boldingh. Zijn opdracht is om berichten over te brengen naar het bevrijde Zuiden. Hij geeft onder zijn valse naam les in 'Engelsch en Grieksch' aan de Culemborgse needschool. Waarschijnlijk is dat tevens een goede dekmantel voor zijn verzetsactiviteiten.

29 Grote Kerkstraat 1

Onderduikgever: Dokter Bongaerts

Onderduikers: Gedurende een korte tijd Louis van Dam, een onbekend meisje uit Den Haag en iemand die 'Jules de Artevelde' genoemd werd.

Louis van Dam is in Culemborg de beoogd leider van de Ordedienst (OD), de organisatie die is opgezet met de bedoeling de orde in Nederland te handhaven als de Duitsers zouden zijn vertrokken. Van Dam coördineert in Culemborg de spoorwegstaking die door de Nederlandse regering in ballingschap in september 1944 wordt uitgeroepen.

'Jules de Artevelde' is een verhaal apart. Het is de vraag of dit zijn echte naam is. 'Jules' is een Waal en zegt dat hij lid is van het Belgische verzet. Hij zit op verschillende plekken ondergedoken, ook bij schoolhoofd Van Bommel aan de Bradaal. Het langst zit hij bij dokter Bongaerts. Na de bevrijding blijkt hij echter te zijn gearresteerd door Belgische troepen, omdat hij is herkend als Duitsgezind. Kennelijk heeft hij al die tijd iedereen voorgelogen.

30 Ridderstraat 29 bis (tegenwoordig: Kleine Kerkstraat 14)

Onderduikgever: Juffrouw Kap, directrice van de Algemene Huishoudschool

Onderduikers: Marcus en Mietje van Spier met hun dochter Sien en mevrouw M.S. Emanuel-Löbschen (de zuster van Betty Löbschen die wordt weggevoerd uit het Barbaraziekenhuis).

De onderduikers zijn allen Joods.

Van dit onderduikadres was in de tentoonstelling een verstopplek nagebouwd. Meer informatie over deze plek is te vinden op de volgende pagina's.

Juffrouw Kap te midden van 'haar' meisjes.

Datum onbekend. (Foto Ypma, Culemborg)

31 Donkerstraat 15 (Ravenswaaij)

Onderduikgevers: Cornelis van Koeverden en Hendrika Schreuder

Onderduikers: Rinus Blokland, André Smit, meneer De Bouter, S. Lampe en twee onderduikers uit Den Haag.

Boerderij 'Muiswinkel' is een verzamelplaats voor veel evacués, waardoor er zich zonder veel problemen ook onderduikers tussen kunnen mengen. En dat terwijl er in het voorhuis soldaten van de 'Wehrmacht' zijn ingekwartierd. Op een gegeven moment zitten er wel zestig mensen op de boerderij, vertelt dochter Daat van Koeverden.

Voor al deze mensen moet ook de was gedaan worden. Rinus Blokland, die zit ondergedoken om niet te werk gesteld te worden in Duitsland, zorgt er als tegenprestatie voor dat de was gedaan wordt bij de wasserij van zijn ouders in Culemborg.

Voor de onderduikers hebben de Van Koeverdens schuilnamen bedacht. De schuilnaam van Rinus Blokland is Jansen.

Er is nooit een inval geweest, maar wel loopt er regelmatig een NSB'er rondjes om de boerderij. De 12-jarige broer van Daat moet hem in de gaten houden. Als hij hem ziet aankomen, moet hij langs het keukenraam lopen.

De jongen heeft heel licht blond haar. Zodra 'de witkop' langs het raam loopt, verbergen de onderduikers zich.

Hendrika Schreuder kookt elke dag voor al deze mensen. Soms wordt er illegaal een varken of koe geslacht om iedereen te kunnen voeden.

Cornelis van Koeverden is een neef van verzetsman Jo van Koeverden.

Twee bedankbrieven aan dokter Bongaerts voor geleverde diensten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

(Maarten Bongaerts, Culemborg)

RIDDERSTRAAT 29 BIS

Op dit adres is er voor noodgevallen een verstoppiek achter een groot schilderij. De toegang bevindt zich in de gang boven de deur naar de woonkamer. Daar hangt het schilderij waarachter een ruimte is om zich te verbergen.

Deze schuilplek bevindt zich bij juffrouw Kap, de directrice van de Culemborgse Algemene Huishoudschool. Ze woont aan de Ridderstraat 29 bis – na de oorlog is dit adres veranderd in Kleine Kerkstraat 14. Juffrouw Wilhelmina Kap komt uit Den Haag en is een zeer bijzondere dame. Haar huis heeft wel wat weg van een 19e-eeuws herenhuis.

Er hangen bruine velours gordijnen en de wanden zijn bedekt met schilderijen en foto's. Ze is een groot aanhanger van het koninklijk huis.

Als het net zich meer en meer rond de Joden sluit, neemt ze de familie Van Spier in huis. Marcus van Spier heeft een slagerij in de Zandstraat. Samen met zijn vrouw Mietje en dochter Sien duikt hij bij juffrouw Kap onder.

De bovenwoning van juffrouw Kap ligt boven het kantoor van de Nederlandsche Bank. Overdag mag er daarom absoluut geen lawaai gemaakt worden. De WC doortrek-

ken zal argwaan wekken. Daarom kan dat alleen voor en na sluitingstijd van de bank, als er geen personeel aanwezig is.

Behalve de slagersfamilie zit er een uit Duitsland gevluchte Joodse vrouw, M.S. Emanuel-Löbschen. Op 9 april 1943 komt zij in huis, na een angstige wandeling met juffrouw Kap. Na spertijd lopen ze in het donker over straat. Een Duitse soldaat komt hen tegemoet. Ze drukken zich tegen een muur in de Slotstraat en gelukkig merkt de soldaat hen niet op.

Mevrouw Emanuel heeft op haar oude adres een zogenaamd zelfmoordbriefje achtergelaten in een poging haar vervolgers op een dwaalspoor te zetten.

ANGSTIGE MOMENTEN

Er volgen meer angstige momenten. Op een zondag is er plotseling een huiszoeking. De onderduikers vluchten binnendoor naar de bank beneden. Juffrouw Kap staat de Duitsers te woord. Op last van bankdirecteur en dijkgraaf Van Hoytema mag ze hen niet in de bank laten, zegt ze. De naam Hoytema maakt indruk. Daarop druipen de Duitsers af.

Bij een andere huiszoeking staan de soldaten voor een kamer die op slot zit. Juffrouw Kap hangt een verhaal op dat de werkster de sleutel per ongeluk heeft meegenomen. Ze komt ermee weg. Een achtergebleven soldaat ontdekt echter Mietje van Spier. Ze moet haar persoonsbewijs laten zien. Daarin staat een grote J. De soldaat denkt even na en laat haar dan gaan. Later vertelt juffrouw

Reconstructie van de verstopplek op Ridderstraat 29 bis.
(Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

Kap dat ze denkt dat 'hij zijn stille medewerking verleende in het besef dat de oorlog voor zijn land toch verloren was.'

Om de onderduikers te eten te geven heeft ze een slim plan bedacht: 'om thuis te proeven' neemt ze na de kookles van alle leerlingen een flinke schep eten mee in een pannetje.

Van dokter Bongaerts krijgt ze extra voedselbonnen en medische zorg voor de onderduikers. Medicijnen en hulpmiddelen laat Bongaerts aanvoeren door net te doen of dat voor een van de (zogenaamd) vele kwalen van juffrouw Kap is.

32 Markt 36 – een ongebruikte verstopplek

Bij ijzerhandel Van Avezaath zijn ze op eventuele onderduikers voorbereid. Jan van Avezaath vertelt dat zijn vader zowel boven als beneden in de kelder ruimtes had laten af-timmeren om er in geval van nood mensen te kunnen verbergen. Van deze verstopplekken is bij zijn weten nooit gebruik gemaakt. Kennelijk kwamen er vaak Duitsers in de zaak en was het te riskant. De plekken worden hier vermeld, omdat ze, terwijl we 2021 schrijven, nog steeds in het pand aanwezig zijn. Het is niet te verwachten dat er in Nederland nog veel van dergelijke plekken zijn overgebleven, dus dit mag gerust uniek genoemd worden.

Een van de nog altijd aanwezige verstopplekken op Markt 36. (Gerard Tomey, Culemborg)

Onbevestigde adressen

Na de oorlog doet men er over het algemeen het zwijgen toe. Dit bemoeilijkt het onderzoek naar de onderduikadressen. Soms duiken nog flarden op, of onbevestigde adressen, zoals dat van kolenboer Bonhoff aan de Zandstraat.

In het herenhuis van Laurens Wüst aan de Markt zouden regelmatig pianoconcerten worden gegeven, waar ook Duitse officieren bij aanwezig zijn, terwijl op zolder een onderduiker zit.

Op de Waldeck Pyrmontdreef, bij Kees Dresselhuijs, zouden twee Leidse studenten ondergedoken gezeten hebben.

Verder vinden we deze dagboek aantekening van een onbekende dagboekschrijver: "11 november 1943: 'Dokter Brouwer is vanmiddag geweest. Onze onderduiker is ziek en ligt in bed. Voor alle zekerheid heeft de dokter hem ingeënt tegen difterie. Het bord voor het raam met erop "Ansteekende Krankheit" is de beste beveiliging tegen ongewenst bezoek van Duitse soldaten."

Verraad in het Barbaraziekenhuis

Terwijl haar zus onderduikt bij juffrouw Kap aan de Ridderstraat, ligt Betty Löbschen in het Barbaraziekenhuis. Ze denkt dat ze er veilig is. Maar op 9 april 1943 wordt ze er samen met Gabriël Walg en Sara Seckl-Mautner door de Duitsers opgepakt en weggevoerd naar kamp Westerbork. Waarschijnlijk door verraad.

Ook uit het andere Algemene Ziekenhuis worden Joden weggehaald: Jetta de Beer-Frank en I. van Tijn.

Mezoeza (hout, eind 19e / begin 20e eeuw). Een 'mezoeza' is een kokertje, vaak van metaal, dat diagonaal op de rechterdeurposten van huizen waarin joden wonen is bevestigd. Op het perkamenten rolletje staan, in het Hebreeuws, verschillende uit het Bijbelboek Deuteronomium (Dewariem) afkomstige teksten geschreven. Als een gelovige jood het huis binnengaat of verlaat raakt hij de mezoeza aan met zijn vingers en kust deze daarna. Daarmee wordt hij herinnerd aan Gods woorden. In deze mezoeza zijn nog slecht enkele restanten van het rolletje met tekst aangetroffen.

Schenking van Louis de Beer uit persoonlijk bezit, omstreeks 1938. Sinds 2013 in langdurige bruikleen van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. (Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

JOODSE SLACHTOFFERS

De Joodse gemeenschap van Culemborg is hard getroffen door de gewetenloze vervolging door de nazi's. Na de oorlog is het aantal overlevenden te klein geworden om nog een Joodse geloofsgemeente te laten functioneren.

Familiealbum van de Joodse familie Wijsenbeek uit Culemborg, rond 1900. Alle leden van de familie zijn vermoord in Duitse concentratiekampen.

(Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

Van de onderduikers die wel overleefden, zijn er in hun families vele slachtoffers te betreuren. Louis de Beer en Karel Seckl verloren beiden hun moeder. Van de familie Van Spier zijn elf Culemborgse familieleden vermoord.

Zeventien Joodse Culemborgers overleven de oorlog – elf dankzij onderduik. Achtendertig zijn weggevoerd en vermoord.

Op het monument op de Joodse begraafplaats staan achtendertig namen vermeld.

De Stichting Stolpersteine Culemborg voegt aan die lijst met slachtoffers nog toe: Rosetta Kolthoff-Wijsenbeek. Rosetta woonde in Almelo, maar werd tegelijkertijd met de familie Wijsenbeek op Markt 47 aangehouden. Om verschillende redenen zijn ook Andries Isaac Wijsenbeek en Isidoor Coronel toegevoegd. Hoewel geen Culemborger, was de uit het Algemeene Ziekenhuis weggevoerde I. van Tijn ook een Joods slachtoffer in Culemborg.

Het monument op de Joodse begraafplaats te Culemborg.
(Huub van Beurden)

JOHANNES VAN ZANTEN

Johannes van Zanten.
Foto uit de biografie door
Conny van der Heyden-
Versnel.

Een bijzondere vermelding verdient Johannes van Zanten. Deze verzetsman en leider van de KP in de Betuwe wordt geboren in Culemborg en heeft na het overlijden van zijn moeder drie jaar in het Elisabeth Weeshuis gewoond.

Volgens zijn biografie zijn de jaren in het weeshuis van bijzondere betekenis voor de vorming van Van Zanten. Tegenover een autoritaire weesvader staat hij samen met de andere weesjongens als een kameradschappelijke groep die zich niet laat intimideren en steeds voor elkaar opkomt. Dat is een ervaring die Johannes later in het verzet van pas zou komen.

Er ontstaan tijdens de bezetting regelmatige contacten met het verzet in Culemborg. Culemborger Henk Vermeulen, coördinator van de hulp aan onderduikers en Johannes van Zanten ontmoeten elkaar en maken samen plannen.

De stadsploeg van de Culemborgse Knokploeg poseert achter villa 'Maria Regina' op de dag dat de Duitsers zich overgeven. 1e rij: Aart Veen, J. Wijkhuysen, Dick Vermeulen, Bernard Veen, Cor Vermeulen, Eef Hoeven, Adri Houterman, Anton Spierenburg, 2e rij: Jules Zwart, Henk van Os, H. van Kuyk, Jan van den Berg, Toon van Zanten, L. van Leeuwen, Cees Visser,

Dirk Hermanus Van Zanten met Joost op schoot en rechts Johannes. Links Neeltje en Gerrit. Neeltje, Joost en Johannes wonen tussen 1918 en 1921, de periode waarin deze foto is genomen, in het Elisabeth Weeshuis.

(Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg)

De zogenaamde ‘Tilburgse zegeltjeskraak’ in januari 1944 is zonder meer Van Zantens meest in het oog springende heldendaad. Samen met zijn knokploeg maakte hij 105.000 zegels en 700 blanco persoonsbewijzen buit, die daarna zijn uitgedeeld aan onderduikers in Nederland. Vanwege de banden van Van Zanten met het Culemborgse verzet zijn er volgens zijn biograaf zeer waarschijnlijk ook Tilburgse zegels bij Culemborgse onderduikers terechtgekomen.

3e rij: Piet Smits, J. Pietersen, Piet Veen, Rias Deen en Cees van Os. (Foto Ypma, Culemborg)

De groep van Van Zanten is ook betrokken bij de ontvoering van drie NSB’ers die op 6 september 1944 worden afgeleverd op landgoed Mariënwaerd om daar tot de bevrijding gevangen te worden gezet. Als dit plan mislukt door het uitblijven van de bevrijders, moeten de bewoners, de familie Van Verschuer, vluchten en elders onderduiken. In het verhaal over die verstopplek op bladzijde 17 lees je er meer over.

Van Zanten wordt op 22 november 1944 opgepakt bij de Kamer van Koophandel in Utrecht. Daar is een geheime bijeenkomst georganiseerd van leiders van het Gewestelijk Commando van het verzet. De Duitsers weten echter dat ze komen. Van Zanten wordt overgebracht naar de Willem III-kazerne in Apeldoorn. Een poging om hem te bevrijden mislukt. Hij wordt op 2 december 1944 zonder enige vorm van proces gefusilleerd.

SCHUILEN IN HET WEESHUIS

Ook in het Culemborgse weeshuis wordt geschild. In mei 1940 vinden wezen en buurtbewoners in de kelder een veilig heenkomen tegen de dreiging van bombardementen.

Vanwege de oorlogsdreiging wordt eind 1939 onderzocht hoe het Culemborgse weeshuis kan worden beveiligd tegen luchtaanvallen.

Het advies luidt: zet kisten met zand op zolder voor de bestrijding van vuur, wijs twee van de oudste jongens aan als brandwacht, hang touwen uit de ramen van de slaapzalen, bundel kleding voor de nacht. In het geval dat vluchten nodig is, kan alles dan in één keer naar beneden. De beste plek om te schuilen is de weeshuiskelder.

Als op 10 mei 1940 de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, ligt Culemborg in de gevechtszone: de Grebbelinie is dichtbij en de spoorbrug over de Lek is van strategisch belang. Drie dagen later wordt het weeshuis overspoeld door soldaten op de terugtocht van de Grebbeberg. De weeskinderen schillen grote hoeveelheden aardappelen voor de uitgeputte en hongerige mannen.

**Evacués keren terug uit
Beusichem, 15 mei 1940.**
(Foto Ypma, Culemborg)

De situatie wordt steeds nijpender. Op 14 mei 1940 wijst het stadsbestuur de weeshuiskelder aan als schuilkelder voor de veertien wezen, personeel en omwonenden. Vliegtuigen komen onafgebroken over en mitrailleurvuur klinkt. Ondanks troostende woorden van de weesvader voelen de kinderen de spanning. Tussen vier en vijf uur slaan kort na elkaar twee granaten in de stad in.

Daarop besluit burgemeester Kestra tot evacuatie. Omstreeks vijf uur komt het sein vertrekken en wel onmiddellijk. Een stoet van ruim negenduizend mannen, vrouwen en kinderen gaat naar Beusichem, Zoelmond en Ravenswaaij. Daar wordt de Culemborgse bevolking onderdak geboden. De volgende dag keren de evacués terug: een 'vreeselijken tijd' breekt aan.

NA DE BEVRIJDING

Verbaasd kijken mensen naar hun medeburgers die na zoveel jaren plotseling weer op straat lopen. De Duitsers capituleren op 5 mei 1945 en op 7 mei 1945 rijden de Canadese bevrijders Culemborg binnen. Op de Markt loop Louis de Beer handen te schudden. Karel Seckl is er, en Eli en Sientje van Spier worden gefotografeerd temidden van Canadese militairen en feestende Culemborgers.

Dankzij hun onderduikverleners overleven zij de oorlog:

Dankzij juffrouw Wilhelmina Kap: minstens 4.

Dankzij Marius Heij en Sien van Arnhem: minstens 2, maar waarschijnlijk meer.

Dankzij Mevrouw A. van der Heiden-van Haaren: minstens 3.

Dankzij Mevrouw Hennekes-Van Haaren: 1.

Dankzij de familie Van der Worp: 1.

Culemborgers verwelkomen na de bevrijding hun Joodse stadsgenoot Louis de Beer. Foto Ypma, Culemborg

Dankzij onbekenden in Lienden: 1.
 Dankzij Nico van der Veer: 6.
 Dankzij Rinus Dubbeldam: minstens 6, maar waarschijnlijk velen meer.
 Dankzij Chris Verkerk: een onbekend aantal.
 Dankzij de familie Van der Linden: minstens 2, maar waarschijnlijk velen meer.
 Dankzij Gerrit Campagne: een onbekend aantal.
 Dankzij Lien Boldingh: minstens 2.
 Dankzij Mevrouw Van der Poel: een onbekend aantal.
 Dankzij Nita Streef: 3.
 Dankzij Marie Neeltje Verkerk: 1.
 Dankzij schoolhoofd A.A. van Bommel en zijn vrouw: minstens 2, maar waarschijnlijk velen meer.
 Dankzij dokter Brouwer: een onbekend aantal.
 Dankzij dokter Bongaerts: minstens 3, maar waarschijnlijk meer.
 Dankzij de familie Van Hazendonk: 3.
 Dankzij de familie Geurts: 11.
 Dankzij onbekenden in het Elisabeth Weeshuis: 1.
 Dankzij Bastiaan van Zanten: een onbekend aantal.
 Dankzij Daam van Dijk: een onbekend aantal.
 Dankzij tandarts Backer: 1.
 Dankzij de gebroeders Van Rijn: 3.
 Dankzij Job Deenik: 8.
 Dankzij de familie Kalden: 6.
 Dankzij bakker Verheijde: minstens 2, maar waarschijnlijk meer.
 Dankzij de familie Prins: 1.

Daarmee komt het aantal geredde onderduikers op naar schatting 100, maar het zouden er zomaar veel meer kunnen zijn geweest. Moedige Culemborgers hebben hen met

De bevrijding leidt tot vrolijke taferelen, zoals hier op de Varkensmarkt in Culemborg. (N. van der Stroom/Beeldbank WO2-NIOD, Amsterdam)

grote inzet een veilig onderkomen gegeven. Daaromheen een netwerk van allen die de onderduikers op welke manier dan ook, met waarschuwingen, met vervalste documenten, met voedselbonnen, met in veiligheid brengen bij plotseling gevaar, zelfs met overvallen op distributiekantoren en politiebureau's, de helpende hand hebben toegestoken. Met kleine en grote daden riskeerden deze dappere mensen hun eigen leven vanuit een medemenselijkheid die ons nu nog tot voorbeeld is. De tentoonstelling heeft ons dat voorbeeld willen tonen.

BRONNEN

Boeken en artikelen

- Bongaerts, M.C.M. *Culemborg '40-'45. Herdenkingsbundel geschreven ter gelegenheid van de viering van 50 jaar bevrijding*. Culemborg: Stichting Culemborg en Oranje, april 1995.
- Brasz, Ineke *De Kille van Kuilenburg. Joods leven in Culemborg*. Culemborg: G.J.L. Koolhof, 1984.
- Heyden-Versnel, Conny van der *Ten onrechte beschuldigd. In de schaduw van Market Garden*. Ommeren: Arend Adema Instituut, 2020.
- Lammers, S. *De Joodse graven aan de Achterweg. Een inventarisatie van de Israëlitische begraafplaats te Culemborg*. Culemborg: Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, 2003.
- Meerdere auteurs, *Culemborg 40 jaar bevrijd*. Speciale bijlage bij de Culemborgse Courant, mei 1985.
- Meerdere auteurs, *En toen was 't oorlog...* Magazine het leven in Culemborg, nr. 13, maart 2013. Eindredactie: Wilma Dehing. Vianen: Fecit Uitgevers.
- Meerdere auteurs, *1940-1945*. Voetnoot nr. 31, 2005. Culemborg: Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.
- Stigter, Bianca *Atlas van een bezette stad. Amsterdam 1940-1945*. Amsterdam/ Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, 2019.
- Verschoor, Arnold (samenst.), *Zij hadden er tabak van. Het verzet tegen de Duitsers in Culemborg en de gevolgen daarvan voor de medewerkers van de Culemborgsche Courant en drukkerij & uitgeversbedrijf Verschoor in de jaren 1940-1945*. Culemborg: grafische

Industrie Verschoor i.s.m. Culemborgse Courant, 2013.

Vonk-Wartena, Nini en Jack van der Winkel, *Struikelstenen in Culemborg*. Voetnoot nr. 46, 2012. Culemborg: Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Dagboekfragmenten, genoteerde en mondeling overgeleverde oorlogsherinneringen

Dam Backer, Bert Blommers, Wander Brouwer, Alies Derwig, Joost Ekering, Wim Holleman, Björn de Leeuw, Kees de Leeuw, Johanna Alida Meijer, H. Minnigh-Brouwer, Annie van Os-van Doesburg, Kees van Os, Gerard Tomey, Barthold van Verschuer.

Interviews

Jan van Avezaath, Karel-Jan Bongaerts, Maarten Bongaerts, Coba Brouwer-Kalden, Apollonia Geurts, Joke van Hazendonk, Rini van der Heiden, Yvonne Jakobs, Daat van Koeverden, Carla Ossendrijver, Christine van Straalen, Frans van Verschuer, Emmigje Verwolf, Tini Vogtländer-Verkerk.

Websites

www.voetvanoudheusden.nl
www.oorlogslachtofferswestbetuwe.nl

Colofon

Culemborgse Voetnoten, nummer 70

ISSN: 0929-1334

maart 2021

Een uitgave van het 'Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden'

Opgericht 14 oktober 1937

Auteurs en redactie

Roland van den Bergh

Nicole Spaans

Redactie

Jaap Borggreve

Michiel Bugter

Yvonne Jakobs

Kees van de Vate

Redactieadres

Michiel Bugter, Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg

E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail worden gezonden naar de redactie.

Auteurs wordt verzocht zich te houden aan de redactionele richtlijnen,
die te lezen zijn op de website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp, Jacobsvicarie 18, 4105 CT Culemborg

E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Website: www.voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582

t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar.

Een (vrijwillige) extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.

Voet is een culturele ANBI.

stil

wees stil
want niemand
mag je horen

wees stil
ondergedoken
kind

je naam je huis
heb je verloren

zorg dat men niet
je lichaam vindt

Het gedicht 'Stil' uit de bundel Vijfendertig tranen
(1975) van Ida Vos. De Joodse Ida (1931-2006)
zat zelf als kind ondergedoken